

УДК: 811.512.154:81'367

Атыгаев Б.И. E-mail: gos.yazyk@iksu.kg, К.Тыныстанов ат. БИМУ

К.ТЫНЫСТАНОВ ЖАНА 20-30-ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СИНТАКСИСИ

Макалада 1920-30-жылдары кыргыз тилинин синтаксистик материалдары атайын илимий-теориялык негиздеги изилдөөлөрдүн объектисине айлана элек учуру тууралуу сөз болот. Бул мезгилдерде массалык түрдө сабатсыздыкты жоюу максатында эне тилди окутуу күн тартибине курч коюлуп, ага карата окуу китептери чыгарылып, активдүү иш аракеттер жүргүзүлө баштайт. Кыргыз тилинин фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик материалдарын окутууга карата баштапкы анализ жүргүзүүнү алгачкылардан болуп колго алган окумуштуулардын бири К.Тыныстанов болгон. Кыргыз тили илиминин тарыхында, анын илим катары жаралышында К.Тыныстановдун ролу зор экендиги белгилүү. Анын кыргыз тили илиминин негиздөөчүсү катары кыргыз тили илиминде ээлеген орду, синтаксиске кошкон салымы жөнүндө учкай кеп болот. 1920-30-жылдардагы К.Тыныстанов баштаган А.Идирисов, А.Шабдан уулу өңдүү илимпоздордун эмгектери кеңири талдоого алынат.

Өзөктүз сөздөр: тил илими, синтаксис, К.Тыныстанов, илимий эмгек, анализ, изилдөө, фонетика, морфология, грамматика, окуу китеби.

Атыгаев Б.И., gos.yazyk@iksu.kg, ИГУ им. К.Тыныстанова

К.ТЫНЫСТАНОВ И СИНТАКСИС КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В 20-30Х ГОДАХ

В статье рассматривается тот факт, что в 1920-30 гг. синтаксические материалы кыргызского языка не стали объектом специальных научно-теоретических исследований. В этот период для ликвидации массовой безграмотности на повестку дня были поставлены проблемы изучения родного языка, предприняты активные усилия и опубликованы учебники.

К. Тыныстанов был одним из первых ученых, который провел предварительный анализ изучения фонетических, морфологических и синтаксических материалов кыргызского языка. Известно, что К. Тыныстанов сыграл важную роль в истории кыргызского языка и его становлении как науки. Также речь идет о нем, как основателе кыргызского языка и его вклад в синтаксис. В статье проанализированы научные труды таких ученых 20-30х годов во главе с К.Тыныстановым, как А.Идирисов, А.Шабдан уулу.

Ключевые слова: языкознание, синтаксис, К.Тыныстанов, научный труд, анализ, исследование, фонетика, морфология, грамматика, учебник.

Atygaev B.I., E-mail: gos.yazyk@iksu.kg, K.Tynystanov Issyk-Kul State University

K.TYNYSTANOV AND SYNTAX OF THE KYRGYZ LANGUAGE OF 20-30'S

The article deals with the fact that in 1920-30 syntactic materials of the Kyrgyz language were not subject to special scientific and theoretical research. During this period, to eliminate mass illiteracy, the study of the native language was put on the agenda, active efforts were made and textbooks were published.

K. Tynystanov was one of the first scientists who conducted a preliminary analysis of the study of the phonetic, morphological and syntactic materials of the Kyrgyz language. It is known that K. Tynystanov played an important role in the history of the Kyrgyz language and its formation as a science. We are also talking about him as the founder of the Kyrgyz language and his contribution to the syntax.

Keywords: linguistics, syntax, K.Tynystanov, scientific work, analysis, research, phonetics, morphology, grammar, textbook.

Кыргыз тили илиминин жаралыш мезгили ХХ кылымдын 20-30-жылдарына туура келет. Чынында, 1917-жылы Октябрь социалисттик революциясы ишке ашкандан тартып, совет мамлекетинин биринчи кезектеги кечиктирилгис милдеттеринин бири

сабатсыздыкты жоюп, билим берүү системасын жолго салуу эле. В.И.Ленин социалисттик коомдук түзүлүштүн маңызы илим-билим менен шартталгандыгын ачык көрсөткөн. Кайсы гана түзүлүштөгү коомду албайлы, алардын экономикалык, социалдык, маданий ж.б. тармактардагы жетишкендиктери, өсүп-өнүгүүлөрү шексиз түрдө илим-билимге байланыштуу болору белгилүү. 1918-жылы В.И.Ленин кол койгон «Бирдиктүү эмгек мектеби жөнүндөгү жобонун» негизинде сабатсыздыкты жоюу, жаштарга билим, тарбия берүү боюнча атайын мектептер уюшула баштаган. 1920-жылы Түркстан эл агартуу комиссариатынын алдында жогорку илимий бөлүм жаңы ачылып, ал бөлүм илимий-теориялык мүнөздөгү иштерди жолго коюуну колго алат.

1923-жылы Түркстан Борбордук Агартуу Комитетинин алдында кыргыз илимий комиссиясы уюштурулуп, анын төрагасы болуп Э.Арабаев дайындалган. Улуттук комиссиянын эң негизги милдети кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө ылайык жаңы алфавитти, өз эне тилинде окуй турган программаларды, окуу куралдарын жана мугалимдер үчүн методикалык колдонмолорду түзүү, элдик оозеки чыгармаларды жыйноо, кыргыз тилинин орфографиялык эрежелерин, терминдерин илимий жактан иштеп чыгуу, жогорку квалификациядагы улуттук күчтөрдү бириктирүү болгон. (Бектенов З. «Эл агартуу журналы». 1975, №8.53.). Ошол мезгилде совет курамындагы ар бир улут өз эне тилинде билим алуусу эң башкы маселелерден болуп саналган. В.И.Ленин орустардан башка элдердин улуттук маданиятын, илимин өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурган жана жергиликтүү кадрларды даярдоону өз эне тилинде жүргүзүү зарылдыгын белгилеген. Ушундан улам, эне тил табиятын тереңдеп аңдап-билүү тилдик материалдарды кенири өздөштүрүү, илимий-теориялык иликтөөлөрдү жүргүзүү муктаждыктары келип чыгат. Коомдук зарылчылыктардан келип чыккан мындай муктаждыктарды чечүү үчүн совет өкмөтү тарабынан атайын чечимдер кабыл алынып, конкреттүү милдет-тапшырмалар коюлат. Айрыкча, В.И.Лениндин: «Бир тилде сүйлөөчү эл жашаган территорияларды мамлекеттик жактан бириктирүү зарыл, ошону менен бирге ошол элдин тилинин өнүгүшүнө жана ошол тилди адабиятта бекемдөөгө жолтоо болуучу тоскоолдуктардын баарысын жоюу зарыл» (20 т. 442.), - деп улуттук тилдерди өнүктүрүүнүн зарылдыгын, ал эми: «Кимде-ким улуттардын тилинин тең укуктуулугун тааныбаса жана жактабаса, улуттук ар кандай эзүүгө же тең укуктуу эместикке каршы күрөшпөсө, ал марксист эмес, ал түгүл демократ да эмес. Бул шексиз.» (20т. 14.) - деп улуттук тилдердин тең укуктуулугун баса белгилеп көрсөткөндөрүнүн мааниси, күчү зор болгон. Албетте, коюлган маселени дароо иш жүзүнө ашыра коюу ошол мезгилдин шартында эч мүмкүн эмес эле, турмуштук жагдайдан келип чыккан тоскоолдуктар бар эле. Биздин жеке пикирибизде, буга төмөндөгүдөй турмуштук факторлор себеп болгон:

а) бир коомдук формациядан экинчи бир коомдук формацияга өтүүдө сөзсүз түрдө болуучу кырдаал-шарттардын жаралышы;

б) элдик көз караштардын өзгөрүүсү, экономикалык, социалдык-маданий шарттардын абалы;

в) адамдардын аң-сезиминдеги илим-билим, түшүнүктөрүнүн абалы, кабыл алуу мүмкүнчүлүктөрүнүн деңгээли;

г) буга чейинки мезгилдерде Орто Азия элдеринде кадр маселесинин түптөлбөгөндүгү, атайын тил мектептеринин жоктугу, б.а., тил багытындагы адистердин болбогондугу.

Тил – ар бир улуттун улуттук жүзүн, табиятын көрсөтүүчү эң белги. Ал – коомдук көрүнүш, ансыз коомду элестетүү мүмкүн эмес. Коом менен бирге ажырагыс пайда болуп, адамдардын өз ара катнашынын маанилүү куралы болуп саналгандыктан, анын сабаттуулукка, илим-билимге, маданиятка жеткирүүдөгү аткарган кызматы, таанып-

билүүдөгү ролу, тилдик табияты, грамматикалык түзүлүшү ж.б. изилденүүгө тийиш. Ушул аспектиден алып караганда жана тил маселелеринин изилдениши эчендеген кылымдардан бери жүргүзүлүп келе жаткандыгын эске алганда, ага салыштырып караганда, совет бийлиги өкүм сүрүп турган аралыкта кыргыз элинин сабаттуулугун жолго коюу гана эмес, кыргыз тилинин материалдарынын илимий-теориялык негизде изилдениши өтө тездик менен өнүгүүгө бет алгандыгын белгилеп коюшубуз керек. 1920-30-жылдары, совет бийлигинин алгачкы мезгилдеринде эне тилдин материалдарын үйрөнүүдө, өздөштүрүүдө жогоруда көрсөтүлгөн объективдүү себептерге байланыштуу кыйынчылыктар жаралбай койгон жок. Кыргыз тилинде окутуу, кыргыз тилинин материалдарын үйрөнүү акырындык менен колго алына баштайт. Ар бир улуу иштин жаралышы, түптөлүшү түмөн түйшүктү талап кыларын практика көрсөттү. Ошол учурда кыргыз элин кат таануу сабатсыздыгы каптап турган учурунда эне тил маселелеринин жолго коюлушу аба менен суудай зарыл эле. Негизинен, эне тилинен мыкты сабаттуулукка ээ болбой, аны жакшы билбей туруп, башка сабактарды өздөштүрүү кыйын болорун, оордуктарды жаратарын турмуш өзү ырастап койгон. М.Н.Калининдин: «Эне тилин жакшы билүү кала берсе мына бул себеп боюнча да зарыл: тил башка сабактарды үйрөнүү үчүн курал болуп саналат. Эне тилин билүү билимдин мындан аркы циклдери өтүү үчүн, адам баласы өз турмушунда кездешүүгө туура келген бардык иштер үчүн зарыл», - (Калинин М.И. 1954. 222.) деп айтканы – чындык.

1920-30-жылдары адегенде сабатсыздыкты жоюу, эне тилин үйрөнүү максатында окуу китептери иштелип чыга баштайт. Алгачкы эне тил окуу китептерин түзүп чыгууда, кыргыз тилинин материалдарын окутууда ошол мезгилдин илим-билимдүү адамдары болуп саналган Э.Арабаев, К.Тыныстанов, К.Карасаев, Т.Актанов, К.Бакеев, Н.Макешов, У.Бактыбаев, С.Нааматов, Шабдан уулу Ажыйман, Т.Сопу уулу, К.Жантөшев, Б.Жунушалиев өндүү агартуучулардын эмгектери зор болгон. Кыргыз тили боюнча жазылган алардын эмгектериндеги тыбыш системасы, тыбыштардын табияты, грамматикалык эрежелери, термин аталыштары жана алардын негизделиши илимий-теориялык маалыматтардын камтылышынан кабар берип турат. Эне тилин окутуунун тарыхында, кыргыз тили илиминин жаралыш башатында Э.Арабаевдин «Кыргыз алиппеси» (1924), К.Карасаев менен авторлош «Жаңылык» (1927), К.Тыныстановдун «Окуу китеби» (1924), «Чоңдор үчүн алиппе» (1926), «Эне тилибиз» (1927), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934), «Кыргыз тилинин синтаксиси» (1936), С.Нааматовдун «Кичинекей колхозчу» (1931), «Тилибиздин методикасы» (1933), К.Жантөшевдин «Окуу китеби» (1930), «Колхоз мектебинде» (1932), А.Идирисовдун «Кыргыз тилинин окуу китеби» (1933, 1935), Т.Сопиевдин «Биздин тил» (1933), К.Бакеевдин «Чала сабаттуулар мектеби үчүн эне тил китеби» (1934), Т.Актановдун «Кыргыз тилинин окуу китеби» (1939), «Грамматика», II бөлүк, Синтаксис (1940), Н.Макешов, К.Бакеевдер менен бирдикте «Кыргыз тилинин синтаксиси» (1939) эмгектери туарын чоң тамга менен белгилеп коюуга тийишпиз.

1920-30-жылдары кыргыз тилинин синтаксистик материалдары атайын илимий-теориялык негиздеги изилдөөлөрдүн объектисине айлана элек болчу. Белгилүү болгондой, буга карата ошол мезгилдеги жагдай-шарт, илимий даярдыгы бар кадрлардын жоктугу себеп болгондугун өйдөдө белгилеген элек. Ошого карабастан, массалык түрдө сабатсыздыкты жоюу максатында эне тилди окутуу күн тартибине курч коюлуп, ага карата окуу китептери чыгарылып, активдүү иш-аракеттер жүргүзүлө баштайт.

Кыргыз тилинин фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик материалдарын окутууга карата баштапкы анализ жүргүзүүнү алгачкылардан болуп колго алган

окумуштуулардын бири К.Тыныстанов болгон. Анын 1928-жылы биринчи жолу латын тамгасы менен басмадан чыккан «Эне тилибиз» аттуу китебинде сүйлөм жөнүндө маалымат берилет. Бир катар тексттер, көптөгөн сүйлөмдөр мисал катары алынып, аларга карата суроолор коюлуп, сүйлөмдөрдө канча сөз бар экендиги түшүндүрүлгөн, сөз жана тыныш белгилеринин коюлушу тууралуу маалыматтар камтылган. Кыргыз тили илиминин тарыхында, анын илим катары жаралышында К.Тыныстановдун ролу зор экендиги белгилүү. Ал кыргыз тили илиминин негиздөөчүсү катары кыргыз тили илиминде ээлеген орду, синтаксиске кошкон салымы жөнүндө алдыда өзүнчө сөз болот.

Кыргыз тилинин синтаксиси боюнча алгачкы маалыматтардын берилишин Шабдан уулу Ажыймандын «Биздин тил» (1931) аттуу эмгегинен көрүүгө болот. 1920-30-жылдар ичиндеги сабатсыздыкты жоюуда жана муну ишке ашыруу үчүн мугалим кадрларды даярдоодо бул эмгектин аткарган кызматы чоң болгон. Араб алфавитине жаңыдан көнө баштаган учурда кайрадан латын алфавитине өтүүнүн өзү, сөзсүз түрдө, көйгөйлөрдү жаратпай койгон эмес. Мындай учурда окуу китептеринин, окуу куралдарынын жарыкка чыгышы жана алардын практикалык мүнөздө пайдаланылышы актуалдуу маселелерден эле. «Биздин тил» окуу куралы кыргыз тилинин материалдарын өздөштүрүүдө, кыргыз тилинде жаза билүүгө үйрөтүүдө ошол мезгилдин зарылдыгы катары бааланууга тийиш. Автор биринчилерден болуп синтаксистин объектиси катары каралган сүйлөм, жай сүйлөм, илептүү сүйлөм, суроолуу сүйлөм, сөз тизмеги, баяндооч, ээ, ээрчишүү, интонация маселелерине токтолот, аларга теориялык негиздеги аныктамалар берилет: «Бир ой айтылган бир сөздү же бир нече сөздүн тизмегин сүйлөм дейт» (3-б.). «Айтайын деген ойду ыңтайына карай, сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн көтөрүңкү же басыңкы үн менен жай же ылдам айтылышын ынтанасыя дейт» (5-б.). «Сүйлөм ичинде башка бир сөздү жак менен эрчиткен атооч турпатындагы сөз жана ошо атооч турпатындагы сөзгө жак менен эрчиген сөз сүйлөмдүн баш мүчөлөрү болот. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн бирин байандагыч, экинчисин ээ дейт» (13-б.). «Ээ менен байандагычтан башка, башка сөздөрдү сүйлөмдүн жандама мүчөсү дейт» (13-б.). «Сүйлөм ичинде атооч сөз менен тике тизмектешкенин атооч жандоочу дейт, этиш менен тике тизмектешкенин этиш жандоочу дейт» (17-б.). «Байандагычы этиш сөздөн болгон сүйлөмдү этиш сүйлөм дейт, байандагычы атооч сөздөн болгон сүйлөмдү атооч сүйлөм дейт» (27-б.). «Бирикме сүйлөмдө бир түркүмдөгү сөздөн болгон турпатташ бир нече сөз же ылгый ээ, же байандагыч, же атооч жандоочу, же этиш жандоочу болот» (34-б.). «Жандама сүйлөмдүн аяккы сөзүнүн баш сүйлөмдөгү атооч же этиш сөз менен тике тизмектешине карай, атооч жандама сүйлөм, же этиш жандама сүйлөм дейт. Атооч жандама этиш жандама сүйлөмгө караганда өтө аз учурайт». (47-б.).

Илимий-теориялык негиздеги мындай аныктамалар кыргыз тилинин салттуу синтаксис илиминин жарала баштаганынан кабар берип турат. Автордун: «Айтайын деген ойду ыңтайына карай, сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн көтөрүңкү же басыңкы үн менен жай же ылдам айтылышын ынтанасыя дейт», - деген аныктамасынан сүйлөмдүн негизги белгилеринин бири болуп саналган интонациянын мүнөздүү өзгөчөлүгүн, аткарган кызматын, маанисин туура баамдаганын көрүүгө болот. Ал эми: «Сүйлөм ичинде башка бир сөздү жак менен эрчиткен атооч турпатындагы сөз жана ошо атооч турпатындагы сөзгө жак менен эрчиген сөз сүйлөмдүн баш мүчөлөрү болот», - деген ээ менен баяндоочтун жак боюнча ээрчишүүсүнө карата айкашкан ошол мезгилдеги пикири азыркы учурда толук далилденип отурат. Шабдан уулу Ажыймандын аталган окуу куралындагы синтаксистик эреже-аныктамалардын бардыгы эле туура деп баа берүүдөн алыспыз. Эмгектин ийгилик-мүчүлүш жактарын профессор С.Ибрагимов “Кыргыз тилинин синтаксиси” (Изилдениш тарыхынан, 2001. 10-22-бб.) аттуу эмгегинде адилет белгилейт.

1933-жылы кыргыз тилинин грамматикасы жана жазуу эрежелерине карата Идириис уулу Аскардын “Эне тил” китеби жарык көрөт. 1934-жылы айрым кошумчалары менен экинчи жолу кайрадан басылып чыгат. Синтаксис маселелери көбүрөөк камтылган бул окуу китебинде бир катар одоно кемчиликтерге жол берилгендиги өз мезгилинде сынга алынган. Ал кемчиликтер катары программалык талаптарга дал келбей калгандыгы, грамматикалык маалыматтар системалуу берилбегендиги, башталгыч класстын окуучуларынын билим деңгээли, жаш өзгөчөлүктөрү эске алынбагандыгы, синтаксистик материалдарга көп орун берилгендиги белгиленген. Кыргызстан маданий курулушу боюнча илим изилдөө институтунун 1935-жылы январь айындагы отчетунда А.Идириисов түзгөн эне тили окуу китебинин кемчиликтери көп болгондуктан, басууга сунуш кылынбагандыгы айтылган. Жогоркудай кемчиликтерине карабастан, бул окуу китеби ошол мезгилдеги класс-сабак системасы боюнча оригиналдуу окуу китептерин түзүүдөгү алгачкы тажрыйба болуп, андан кийинки түзүүчүлөргө кандайдыр бир деңгээлде жол көрсөткөн (Осмонкулов А. 1983. 40.).

А.Идириисовдун “Эне тил” (1933) китебинде сүйлөмгө мындайча аныктама берилген: **“Айтылып бүткөн бир ойду сүйлөм дейбиз”** (5-б.). Ал эми 1934-жылы чыккан “Эне тилинде” **“Сөздөр аркылуу айтылып, түшүндүрүлгөн пикирди сүйлөм дейбиз”**, - (4-б.) деген эрежеси биринчи китептеги эрежеге караганда так жана ишенимдүү берилген. Шабдан уулу Ажыймандын “Биздин тил” китебиндеги сүйлөмгө берген **“Бир ой айтылган бир сөздү же бир нече сөздүн тизмегин сүйлөм дейт”** аныктамасы А.Идириисовдун аныктамасына салыштыра караганда ынанымдуу экендигин байкайбыз. Анткени сүйлөм бир сөздөн да турары эске алынган жана сүйлөм бир же бир нече сөздүн тизмеги деп так берилген. Бүгүнкү күндөгү сүйлөмгө карата: **“Айрым бир бүткөн ойду билдирүүчү сөз же сөз тизмеги сүйлөм деп аталат”**, **“Сүйлөм– аяктаган ойду билдирүүчү кептин чакан өлчөмдөгү бүтүн бирдиги”**, **“Маанилик жана интонациялык жактан аяктагандыкты билдирген синтаксистик биримдик сүйлөм деп аталат”**, **“Пикир алышуу каражатынын эң кичине жана өтө маанилүү бирдиги – сүйлөм”**, **“Сүйлөм – ойду калыптандыруучу жана аны кабарлоочу, билдирүүчү каражаты болгон кептин грамматикалык жактан уюшулган жыйнактуу бүтүн бирдиги”** деп берилген көптөгөн аныктама-эрежелердин түпкү башаты 1920-30-жылдардагы К.Тыныстанов баштаган дал ошол А.Идириисов, А.Шабдан уулу өндүү илимпоздордун эмгектеринде жатат. Дегеле, азыркы кыргыз тилинин материалдарына карата айтылган теориялардын негизи ошол окумуштуулардын эмгектеринен өнүп чыккан.

1930-жылдарда жалпы кыргыз эли үчүн кыргыз тилинде окуп, жаза билүү эң орчундуу маселелерден эле. Жаш совет мамлекетинин келечеги түздөн-түз илим-билимге көз каранды болуп турган. Элдин сабаттуулукка ээ болуусуна, билим алууга болгон муктаждыгын чечүүдө окуу китептеринин жазылышы жана алардын практикалык мүнөздө пайдаланылышы абдан зарыл эле, тилдик материалдарды теориялык-практикалык негизде иштеп чыгууда А.Идириисов өндүү ошол мезгилдин окумуштуу адамдарынын эмгектери бул талаптарды аткаруунун бирден-бир жолу болуп саналган. “Калктын сабатын ачууда өз убагында чоң мааниге ээ болгон зарыл курал катары бул китеп мектептер тарабынан кеңири пайдаланылган. Башталгыч мектептин окуучуларына арналган бул китепте грамматика боюнча маалыматтар системалуу берилген эмес. Биринчи жылга багышталган бөлүмдө китеп сүйлөм жөнүндөгү маалымат менен ачылып, андан ары тамга, муун, ташымал, тыбыштар жөнүндө айтылып, үндүү тыбыштардын классификациясы менен аяктайт. Экинчи жылга арналган бөлүгү сүйлөмдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшү менен башталып, үндөштүк закону, үнсүздөр жана алардын бөлүнүшү, катар келген сөздөрдөгү үндүүлөрдүн түшүп калышы жөнүндө кабар берип, сөз жана сөз мүчөлөрү тууралуу айрым

материалдар менен аяктайт. Бүгүнкү күндүн бийиктигинде туруп, ушул окуу китебинин тигил же бул кемчиликтери бар, же материалды тигиндей-мындай жайгаштыруу керек эле деп доомат коюудан алыспыз” (Ибрагимов С. 2001. 24.). Негизи Э.Арабаев, К.Тыныстанов, А.Шабданов, А.Идирисов, Т.Сопиев, К.Бакеев, Н.Макешев, Т.Актанов өндүү кыргыз элинин алгачкы тилчи окумуштуулары атайын илимий даярдыктан өтүшпөй туруп, өздөрүнүн тубаса талант-жөндөмдөрүнө жараша окуу китептерин жаратышкандыктарын бүгүнкү күндүн секисинде туруп жогору баалоого тийишпиз.

1933-жылы Т.Сопиевдин “Биздин тил” деген китеби жарыкка чыгат. Мында кыргыз тилинин фонетика, морфология, синтаксис материалдарынын бардыгы эмес, фонетикадан тыбыш, алардын бөлүнүшү, морфологиядан сөз жана сөз мүчөлөрү, сөз түрлөрүнө өткөрө турган мүчөлөр; синтаксистен сүйлөм курулушу, алардын айтылышына карай бөлүнүшү, баш жана айкындооч мүчөлөр, бирикме, жөнөкөй жана кошмо сүйлөм камтылган. Автор бул эмгеги кыргыз тилинин грамматикасы боюнча биринчи жолу жазылып жаткандыктан, андагы кетирилген кемчиликтерге карата сын-пикирлерди күтөрүн өтүнүч кылган. Андан жыйынтык чыгарып, кийинки басылышында оңдоорун, кемчиликтерден арыларын билдирген. Мындай көз карашынан улам, анын өз эмгегине карата жоопкерчиликтүү мамиле жасагандыгын, объективдүү көз карашта болгондугун белгилөөгө болот. Т.Сопиев “Биздин тил” китебинде сүйлөмдөрдү айтылышына карай түрлөргө бөлүштүрүп, мындайча мүнөздөйт: “Бир нерсе тууралуу суралып айтылган сүйлөмдү суроолу сүйлөм дейбиз. Суроолу сүйлөмдүн айагына көбүнчө **качан, кайда, ким, нече** суроолордун бири болот, же аяккы сөзүнө **–бы** уландысы жалганып айтылат”, “Бир киши же бир коомдук пикирин тарта айтканда, же болбосо кайгырганда, капаланганда, кекээрденгенде, сүйүнгөндө айтылган сүйлөмдү илептүү сүйлөм дейбиз”, “Суроосуз, илепсиз жайынча бир иш же нерсе тууралуу айтылган сүйлөмдү жай сүйлөм дейбиз” (30-б.). Сүйлөмдү сүйлөм статусуна ээ кылып турган негизги белгилердин бири –интонация. Сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн өз ара биримдикте турушу, синтаксистик байланыштын өзгөчөлүгү интонацияга көз каранды. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн ортосундагы үндүн жогорулашын же төмөндөшүн, тынымдын түрлөрүн, кайсы сөзгө басым түшүрүлгөндүгүн, сүйлөмдүн жыйынтыкталышын, башка сүйлөмдөрдөн болгон айтымдык бөтөнчөлүгүн ж.б. интонация тейлейт. Т.Сопиев интонацияга тиешелүү мындай өзгөчөлүктөрдүн бардыгын андап билбесе дагы, анын сүйлөм түзүүдөгү милдетин туура баамдай алган. Маселен, суроолуу сүйлөмдүн түзүлүшүндөгү **–бы** мүчөсүнүн жана **качан? кайда? ким? нече?** деген суроону жаратуучу сөздөрдүн колдонулушу башкача бир айтымды - **“суралып айтылган сүйлөмдү”** шарттаарын билдире алган. Кайсы гана синтаксистик түшүнүктөрдү теориялык негизде мүнөздөөгө албасын, аларды көнүгүү-мисалдар менен бышыктап турган. Албетте, Т.Сопиевдин синтаксистик материалдарга карата түшүнүктөрүнүн, ой-жүгүртүүлөрүнүн бардыгы эле туура жана так боло берген эмес. Мисалы, **“Бир нече сүйлөм биригип, бир сүйлөм жасаса, бирикме сүйлөм дейбиз”** деген эрежеси эч убакта логикага сыйбайт. Биринчиден, бир нече сүйлөм кантип бир эле сүйлөм болуп калат? Мында “бир сүйлөм жасаса” эмес, “татаал же кошмо сүйлөм жасаса” десе, тагыраак болмок. Экинчиден, бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү же түзүлүшү жагынан окшош сүйлөмдөрдү бириктирүү менен бирикме сүйлөм уюшулат деген түшүнүктө болгон, т.а., бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү бирикме сүйлөм деп түшүнгөн. Ошондой эле автор сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн мындайча сыпаттайт: “Толук маани түшүндүрө турган сүйлөмдү жасоо үчүн керектүү болгон негизги сөздөрдү баш мүчө дейбиз жана алар эки түрдүү болот: а) сүйлөмдүн ичиндеги сөз маанисин кыйыр же тике толтуруп жана ким, эмне? деген суроолордун бирине жооп болуп түшүп, атоо турпатында турган сөздөрдү ээ дейбиз; б) ээ боло турган сөздүн ишин билгизе

турган сөздү баяндагыч дейбиз. Ээ менен баяндагычтын бири жок болсо, сүйлөм мааниси кем болот. Сүйлөмдүн башкы мүчөсүнөн башкасын жандама мүчө дейбиз. Алар башкы мүчөнүн маанисин толтурат. Баш мүчөлөр бири-бирин жак, сан боюнча ээрчишет” (69-б.). Мындагы негизги сөздөр катары алынган баш мүчөлөрдү, алардын ээ жана баяндооч болуп бөлүнүшүн, атооч турпатында турган сөздөрдүн ээ катары саналышын, ээге ким? эмне? деген суроолордун берилишин, ээ боло турган сөздүн ишин билдире турган сөз баяндагыч боло тургандыгын, баш мүчөлөрдүн жак жана сан боюнча ээрчишерин толук кубаттоого болот. Ал эми баш мүчөлөр катышкан сүйлөмдөр гана толук маани түшүндүрө турган сүйлөмдөр болот, ээ менен баяндоочтун бири сүйлөм тутумунда катышпаса, ал сүйлөм мааниси жагынан кем болот деген ойлоруна кошулууга болбойт. Эгерде автордун оюна кошула турган болсок, анда сүйлөм деген түшүнүк, толук мааниге ээ сүйлөмдөр жана толук эмес же мааниси кем сүйлөмдөр деп эки түргө бөлүнүүгө тийиш. Кийинки, 1935-жылы кайрадан басылып чыккан китебинде да: “Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнөн гана түзүлгөн сүйлөмдү жөнөкөй сүйлөм дейбиз”, “Сүйлөмдүн ээ, баяндоочу катышып турган сүйлөмдөрдү толук сүйлөм дейбиз”, “Кошмо сүйлөмдүн тутумуна кирген айрым сүйлөмдөрдү жалаң сүйлөм дейбиз” деген калпыс эрежелер айтылган.

Адабияттар:

1. Актанов Т., Бакеев К. Кыргыз тилинин синтаксиси. Орто мектептер үчүн. - Фрунзе, 1939. -139 -б.
2. Актанов Т. Грамматика. II бөлүк. Синтаксис (педагогикалык окуу жайлары үчүн). –Фрунзе: Кыргызмамбас, 1940. -104 -б.
3. Бектенов З. Кыргыз алиппесинин жана орфографиясынын өнүгүш башаты. “Эл агартуу” журналы, 1975, №8. 53 -б.
4. Бакеев К. Кыргыз тили (Чала сабаттуулар үчүн окуу китеби). -Фрунзе, 1939. 63 -б.
5. Ибрагимов С. Кыргыз тилинин синтаксиси. Изилдениш тарыхынан. –Бишкек, 2003. -184 -б.